

Illuminationer som uttryck för glädje och underdånighet i finska städer före 1809

FÖR ATT HÖGTIDLIGHÅLLA KRÖNINGEN av kung Gustav III ordnade ämbetsmän i Libelits 1772 en tillställning vid vars slut "afbrändes på et nära belägit högt Berg en stor Wård-Kase, som efter ortens plägsed är yppersta Glädje-betygelse".¹ Den som glädjeyttring tolkade kassen omtalades i en dagstidning med riksomfattande spridning som i månader fylldes av rapporter om liknande firanden. De flesta var från städer där tidigare båltraditioner var övergivna och bortglömda.² Festliga bål hade ersatts av levande ljus, lampor och lyktor i fönster och på fasader såväl i Finland som i resten av Europa. Ljuset med tillhörande dekorationer riktades utåt från byggnaderna till folkhopens beundran, ibland till tonerna av musik.³

Sådana illuminationer ordnades som en del av ceremoniellt firande som brukade inledas med en vördad gästs ankomst till staden eller en tacksägelsegudstjänst. I den tidens statsvetenskapliga tänkande var ceremonierna en central metod för att påverka undersåtarna. Deras

1. "Slutet af Berättelsen [...] I Liebelitz", *Inrikes Tidningar* 24/12 1772.
2. Kaisa Kyläkoski, *Kanssakirjoittaminen Posttidningarissa ja Inrikes Tidningarissa 1729–1791*, Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto 2023, s. 84, <http://urn.fi/URN:IS-BN:978-951-39-9770-0>; Kaisa Kyläkoski, "Joitakin täydennyksiä juhannuskokkojen historiaan", *Elore* 31, 2024:2, <https://doi.org/10.30666/elore.148391>.
3. Christian Schöttgen, *Historische Nachricht von denen Illuminationen, Wie solche Zu alten und neuen Zeiten bey allerhand Völkern im Gebrauch gewesen*, Dresden & Leipzig: Hekelischen Buchhandlung 1736, s. 3–4, digital version: Google, <https://books.google.fi/books?id=onNYAAAAcAAJ> (hämtad 28/3 2025); Julius Bernhard von Rohr, *Einleitung zur Ceremoniel-Wissenschaft Der großen Herren. Neue Aflage*, Berlin: Joh. Andreas Rüdiger 1733, s. 838, 841, digital version: Münchener Digitalisierungs Zentrum, München, <https://mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb0557477-7> (hämtad 28/3 2025).

särskilda syfte var att inskräpa respekt för regenten, erbjuda möjlighet att visa denna respekt samt leva kvar i deltagarnas minne så att respekten inte föll i glömska. Välbekanta och upprepade ceremonier kommunicerade stabilitet och trygghet samt sociala normer såsom ståndssamhällets nivåer. För att tilldragelsen och dess budskap skulle leva kvar i deltagarnas minnen behövdes emellertid också element som väckte känslor som beundran, glädje och rädsla. Det skulle resultera i högaktning. Högaktningen framkallade underdånighet och underdånigheten gav i sin tur upphov till lydnad. Det väsentliga var att göra intryck på deltagarna.⁴

Ett av föremålen för beundran, med andra ord en påverkansmetod, var illuminationer. De väckte gemensamt upplevd glädje och förundran hos de flesta, eller kanske till och med hos alla stadsbor. Samtidigt fungerade illuminationerna i enlighet med det inledande citatet som ett bevis på glädje och högaktning, för de var gemensamt anlagda och fordrade möda och resurser av gemenskapens medlemmar. Denna tvådelade funktion gör det intressant att studera illuminationer. När blev illumination en allmän praxis i städerna? Åt vem skänkte ljuset glädje och på vilket sätt? Vilken sorts belysning var lämplig som ett uttryck för högaktning? Fanns det situationer då man avstod från illumination och vilka faktorer bidrog till det? Vilka delar av illuminationen beskrevs i text, både för att spridas till en bredare publik och för att bevaras i minnet? I den här essän behandlas illuminationer som en social praktik som speglar samhällets beskaffenhet, miljön och dåtidens teknik samtidigt som den förändras med dem. I en essä finns inte utrymme att behandla ett stort geografiskt område eller en lång tidsperiod, så den här studien inriktas på Finlands städer vars invånare fram till 1809 var undersåtar till den svenske kungen.

Ceremonier har varit föremål för både antropologisk och historisk forskning med fokus på samhällelig påverkan och betydelse.⁵ För

4. Johannes Ihre, *Dissertationis philosophicae, de usu ceremoniarum civili, partem posteriorem*, Uppsala: Uppsala universitet 1751, s. 19–28, digital version: Uppsala Universitet, Uppsala, <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-382628>.

5. T.ex. Taina Syrjämaa (toim.), *Vallan jublat. Jubliivan vallan kulttuuri antiikista nykypäivään*, Turku: Kirja-Aurora 2003; Edward Muir, *Ritual in Early Modern Europe*, Second edition, Cambridge: Cambridge University Press 2005; David I. Kertzer, *Ritual, Politics & Power*, New Haven: Yale University Press 1988.

det svenska 1700-talets del har särskilt Jonas Nordin och Henrika Tandefelt studerat ceremonierna som en del av den politiska kulturen.⁶ I dessa studier har konkreta aspekter, som de praktiska arrangemangen av illuminationeringen, inte varit relevanta. Samtidigt är belysningens europeiska historieskrivning inriktad på vardagen och illuminationer omtalas sparsamt.⁷ Även i de senaste finska studierna av 1700-talets urbana rum behandlas högtidskulturen och därmed också illuminationerna knapphändigt.⁸ Det är därmed ganska ont om nya studier där illuminationer spelar en mer central roll.⁹ Under förra århundradet samlade Svante Dahlström uppgifter om illuminationer i Åbo ur lokala tidningar från 1770–1827.¹⁰

6. Jonas Nordin, *Fribetstidens monarki. Konungamakt och offentlighet i 1700-talets Sverige*, Stockholm: Atlantis 2009, digital version: Stockholms universitet, Stockholm, <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:su:diva-31251>; Henrika Tandefelt, *Gustaf III inför sina undersåtar. Konsten att härska och politikens kulturhistoria*, Helsingfors: Helsingfors universitet 2007, <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-10-3916-4>; Henrika Tandefelt, ”Tacksägelser, troféer och en talmans död. Politiska ceremonier och scener under krigsåren 1788–1790”, *Sjuttonhundratals* 5, 2008, s. 25–43, <https://doi.org/10.7557/4.2859>.
7. Henri René d’Allemagne, *Histoire du luminaire depuis l’époque romaine jusqu’au XIXe siècle*, Paris: Alphonse Picard 1891, s. 214, 331–332, 483–486, digital version: E-rara, Schweiz, <https://doi.org/10.3931/e-rara-13936>; William T. O’Dea, *The Social History of Lighting*, London: Routledge & Kegan Paul 1958, s. 177–181; Wolfgang Schivelbusch, *Disenchanted Night. The Industrialisation of Light in the Nineteenth Century*, Oxford: Berg Publishers 1988, s. 137–139; Jan Garnert, *Anden i lampan. Etnologiska perspektiv på ljus och mörker*, Stockholm: Carlssons 1993, s. 116–119; Jan Garnert, *Ut ur mörkret. Ljusets och belysningens kulturhistoria*, Lund: Historiska Media 2016, s. 18–22.
8. Panu Savolainen, *Teksteistä rakennettu kaupunki. Julkinen ja yksityinen tila turkulaisessa kielenkäytössä ja arkielämässä 1740–1810*, Turku: Sigillum 2017, s. 47, 276–280, <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-7220-03-0>; Veikka Kilpeläinen, *Kaupunki yhteisenä tilana. Kaupunkitilan käyttö kustavilaisen ajan ja autonomian ajan alun Helsingissä (1770–1820)*, Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto 2024, s. 124, <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-86-0362-7>.
9. Mårten Snickare, *Enväldets riter. Kungliga fester och ceremonier i gestaltning av Nicodemus Tessin den yngre*, Stockholm: Raster förlag 2001; Christopher Landstedt, *Fester, platser och visuell kultur i Stockholm under den gustavianska epoken*, Stockholm: Institutionen för kultur och estetik, Stockholms universitet 2023, s. 155–212, <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:su:diva-214463>; Melanie Doderer-Winkler, *Magnificent Entertainments. Temporary Architecture for Georgian Festivals*, New Haven: Yale University Press 2013, s. 119–145; Alice Barnaby, *Light Touches. Cultural Practices of Illumination, London 1780–1840*, Exeter: University of Exeter 2009; Alice Barnaby, *Light Touches. Cultural Practices of Illumination, 1800–1900*, London: Routledge 2017, s. 100–118.
10. Svante Dahlström, ”Illuminationer och transparanger i det forna Åbo”, *Värdrädet*, Åbo: Åbo Akademis studentkår 1921, s. 33–67.

Särskilt för 1700-talets del har tidningar och andra tryckta skildringar upprepade gånger visat sig vara de bästa källorna om offentliga högtider. Flera parter, som magistraten, lärosäten, församlingar, skrän och privatpersoner, deltog i fest- och belysningsarrangemangen, vilket gör exempelvis magistratens beslutsprotokoll till en betydligt knappare källa än den rapport om samma tilldragelse som skickades till tidningen.¹¹ Således utgår även den här essän som huvudsaklig källa från dagstidningar som digitaliserats av Nationalbiblioteket i Helsingfors och Kungliga biblioteket i Stockholm. Jag har gått igenom samtliga årgångar av *Posttidningar* och *Inrikes Tidningar* fram till 1791 samt använt ordsökningar i tidningsmaterialet för att samla in mer än 400 texter som beskriver högtidsdagar under åren 1743–1809. Av dessa innehåller knappt hälften en kortare eller längre beskrivning av belysningen.¹²

Läsningen av dessa högtidsrapporter förutsätter att historikern har insikt i den praxis som gällde för skrivande och publicering. Tidningsrapporteringen om högtidligheterna bildar en från krönikor och hovens bokföring nedärvd genre som man kan se exempel på redan i Sveriges första tidning *Posttidningar* på 1600-talet. När tidningar började ges ut utanför Stockholm fortsatte man att skicka högtidsrapporter främst till *Posttidningar* och dess efterträdare *Inrikes Tidningar* vilkas läsarkår hade den största geografiska spridningen. Tidningsläsarna upplystes om de gemensamma högtidssedernas iakttagande och texterna lämnade inget utrymme för misslyckanden eller för upplevelseskildringar. Skribenterna uppmärksammade heller inte allt som hänt och utelämnade inslag utan betydelse för dem själva, såsom vanliga människors deltagande. Skrivandet om högtiderna var heller inte något

11. T.ex. "Helsingfors den 1 November 1796", *Dagligt Allehanda* 15/12 1796; Magistraten i Helsingfors 26/10 1796 §7, Magistratens protokoll Ca:102, s. 1237, Helsingfors stadsarkiv, Helsingfors <https://ykسا.fi/100211/139879337084400> (hämtad 28/3 2025); Se även Arvi Korhonen, "Turun Tuomiokirkko vv. 1700–1827", *Turun historiallinen arkisto* 3, Turku: Turun historiallinen yhdistys 1929, s. 118–123.

12. Digital version av tidningarna *Dagligt Allehanda*, *Inrikes Tidningar*, *Posttidningar* och *Stockholms Posten*: Kungliga Biblioteket, Stockholm, <https://tidningar.kb.se/>. Digital version av tidningarna *Helsingfors Tidningar*, *Morgonbladet*, *Åbo Underrättelser*, *Åbo Tidning* och *Åbo Tidningar*: Nationalbiblioteket, Helsingfors, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/>.

automatiskt utan berodde utöver högtiden även på publikationskulturen som kontinuerligt förändrades.¹³

Samma förhållande gäller också för illuminationerna, så den här essän inleds med deras tidiga historia och de första uppgifterna om illuminationer från 1600-talets Sverige. I den därpå följande beskrivningen av arrangemangens generella drag begagnar jag mig av de tidningsskildringar som blev vanligare från och med 1740-talet och begränsar undersökningen till Finland. Från Finland hämtar jag även de därpå följande exemplen på olika belysningsmetoder: utplacering av ljus, transparanger och fyrverkerier. I översiktens sista del presenterar jag alternativ till illuminationerna som började förekomma från och med slutet av 1770-talet.

ILLUMINATIONERNAS FÖRHISTORIA

Illuminering av byggnadsmiljöer kan ha påbörjats redan i de första bysanhällena. Herodotos (400-talet f.v.t.) hade kännedom om en egyptisk offerfest där en lampas lämnades att brinna natten igenom utanför varje hus.¹⁴ Sedan de romerska kejsarna tillägnat sig kristendomen godtogs illuminering i kristna kretsar för såväl religiösa som sekulära firanden. Kejsaren Konstantin den Store välkomnades exempelvis till en illuminerad fransk stad år 311.¹⁵ Paris firade födelsen av landets prins med sju dagars illumination 1186, så seden hade förmodligen överlevt genom århundradena. Även 1215, när man firade en seger mot fienden i samma stad, varade illuminationen i sju dagar.¹⁶

När regenten anlände till Lübeck 1375 ansåg en krönikör att ljust hade förvandlat natten till dag.¹⁷ De här ljusen brann emellertid

13. André Krischer, "Zeremoniell in der Zeitung. Periodika des 17. und 18. Jahrhunderts als Medien der ständischen Gesellschaft", Ulrich Johannes Schneider (Hrsg.), *Kulturen des Wissens im 18. Jahrhundert*, Berlin: Walter de Gruyter 2008, s. 309–316; Nordin, *Frihetstidens monarki*, s. 111–129; David Waldstreicher, *In the Midst of Perpetual Fetes. The Making of American Nationalism, 1776–1820*, Chapel Hill: University of North Carolina Press 1997, s. 10–12, 32–35, 55; Kyläkoski, *Kanssakirjoittaminen*, s. 75–87.

14. Schöttgen, *Historische Nachricht*, s. 5–14.

15. Ibid., s. 18–23.

16. Ibid., s. 27–28.

17. Jacob Grimm, *Deutsche Mythologie*, Göttingen: Dieterichschen Buchhandlung 1835, s. 360; F. H. Grautoff (Hrsg.), *Chronik des Franciscaner Lesemeisters Detmar. Nach der Urschrift und mit Ergänzungen aus andern Chroniken. Die lübeckischen Chroniken in*

inte nödvändigtvis på fasaderna, för en skribent på 1730-talet var av uppfattningen att det inte förekom någon egentlig illumination i de tyska områdena, där regenter i stället välkomnades med brinnande facklor.¹⁸ Andra källor undviker att uppge en exakt tidpunkt när illuminationer tagits i bruk genom att konstatera att ett eller annat hov varit tidigare ute än något annat.¹⁹

Eftersom skildringarna av illuminationer blir avsevärt fler i källorna under 1600-talet framstår århundradet som den tid då illuminationer blev mer allmänna. Detta gäller framför allt i Frankrike, där Ludvig XIV såg offentliga spektakel och nöjen som ett viktigt förvaltningsverktyg för att vinna undersåtarnas hjärtan.²⁰ Illuminationerna fick därför inte begränsas till kungens närmiljö utan spreds över riket på tacksägelsegudstjänsternas aftnar då man tände bål runt om i Paris såväl som i andra städer.²¹

Nationella tacksägelsegudstjänster förekom även i Sverige, där de blev vanligare och mer vedertagna under trettioåriga kriget. Vid krigets slut hade också utomkyrkliga firanden etablerats.²² När både freden och drottningens födelsedag firades i Åbo i december 1649 skrev studenten Petrus Gyllenius i sin dagbok om en procession, kanonsaluter, instrumentalmusik och sång, men ingenting om illuminationer.²³ Illuminationer saknas också i andra skildringar av tacksägelsegudstjänster där kanonsaluter framstår som den vanligaste

niederdeutscher Sprache 1, Hamburg: Perthes 1829, s. 301, digital version: Münchener Digitalisierungs Zentrum, München, <https://mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:hbz:12-bsb0018915-9>.

18. Ibid., s. 28–29.

19. von Rohr, *Einleitung*, s. 839.

20. d'Allemagne, *Histoire du luminaire*, s. 331–332; Snickare, *Enväldets riter*, s. 33–34; Schivelbusch, *Disenchanted Night*, s. 136–139; Craig Koslofsky, *Evening's Empire. A History of the Night in Early Modern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press 2011, s. 91–103.

21. Anna Maria Forssberg, *The Story of War. Church and Propaganda in France and Sweden 1610–1710*, Lund: Nordic Academic Press 2016, s. 113–117, <https://doi.org/10.2307/jj.919492>.

22. Forssberg, *The Story of War*, s. 107–108.

23. Petrus Magni Gyllenius, *Diarium Gyllenianum eller Petrus Magni Gyllenii dagbok 1622–1667*, utg. Reinhold Hausen, Helsingfors: J. Simelii Arfvingars tryckeri 1882, s. 141–142, digital version: Göteborgs universitetsbibliotek, Göteborg, <http://hdl.handle.net/2077/54910> (hämtad 28/3 2025).

glädjeyttringen även i Stockholm.²⁴ Sådana nöjde man sig också med vid invigningen av en kyrka i Stockholm 1688.²⁵

Ändå var illumination inte något okänt utan hade befunnits värt att dokumentera vid Karl XI:s makttillträde 1672.²⁶ Genom en tidningskälla framkommer även att illumination användes för att fira 100-årsjubileet av Uppsalafördraget 1693, men den detaljerade skildringen av händelsen vittnar om att detta var något ovanligt. Också motståndet från Stockholms prästerskap mot bruket av illumination för att fira segern i Narva 1700 visar att illuminationer var en relativt ovanlig tilldragelse.²⁷ Mot slutet av 1600-talet höll användningen av illuminationer på att bli vanligare, för det nämns i samband med kröningsfestligheterna i Åbo 1698 liksom vid firandet av segern i Narva i Viborg.²⁸ Vid samma tid ägde också en tidig illumination rum i Tyskland.²⁹ Bland tidiga exempel från London återfinns en illumination från 1716.³⁰ Generellt är det svårt att skilja på om det är bruket av illumination eller bara dokumentationen av det, alltså minneskällorna, som blir vanligare. Omnämningarna av tacksägelsedagar som firats endast med kanonsaluter på 1600-talet är dock så många att det därpå följande sekelskiftet för Sveriges del framstår som en verklig vändpunkt. Därefter användes illumination av byggnader i allt fler sammanhang och på allt fler platser.

24. Forssberg, *The Story of War*, s. 108; "Stockholm den 13 Sept.", *Posttidningar* 13/9 1686; "Stockholm den 29. Augusti", *Posttidningar* 29/8 1687; "Stockholm den 1. Oktober", *Posttidningar* 1/10 1688; "Stockholm den 23 Sept.", *Posttidningar* 23/9 1689.

25. "Stockholm den 3 Decemb.", *Posttidningar* 3/12 1688.

26. Lena Rangström, *Karl XI:s karusell 1672. En manifestation med europeiska rötter och influenser – transformerad till stormaktstidens Sverige*, Stockholm: Livrustkammaren, 1995, s. 11–14.

27. "Stockholm den 27 Februarii", *Posttidningar* 27/2 1693; Forssberg, *The Story of War*, s. 126–127; Snickare, *Enväldets riter*, s. 147–177.

28. Korhonen, *Turun Tuomiokirkko*, s. 118; Arvid Hultin, "En sällsynt skrift i vårt universitetsbibliotek", *Förhandlingar och uppsatser* 33, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1919, s. 192, digital version: Nationalbiblioteket, Helsingfors, <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2019-00022359>.

29. Schöttgen, *Historiche Nachricht*, s. 28–29.

30. Doderer-Winkler, *Magnificent Entertainments*, s. 119.

På 1600-talet hängde tacksägelsegudstjänsterna ofta ihop med krig där Sverige deltog antingen konkret eller mer symboliskt som en del av kristenheten.³¹ På 1700-talet var ottomanerna inte längre ett gemensamt hot på samma sätt som tidigare och krigen som Sverige deltog i under detta århundrade gav bara anledning till ett fåtal tacksägelsegudstjänster. Merparten av dem föranleddes av regenten och händelser i hans familj, det vill säga trygg hemkomst från resor, bröllop, kröningar och barnafödslar. Exempelvis i Åbo ordnades illumination åtminstone 1731 när Gud lovprisades för kungens lyckliga återkomst från en utlandsresa.³² När den unge tronföljaren Adolf Fredrik efter hattarnas ryska krig anlände till Sverige och strax därefter bildade familj tillkom fler orsaker att uttrycka tacksamhet.³³

Vid den här tiden växte inte bara antalet tillställningar utan även iveren att sprida information om ytterligare arrangemang i samband med tacksägelsegudstjänsten, exempelvis illuminationer.³⁴ Enligt uppgifter i tidningstexter firades kronprins Gustavs födelse i början av 1746 med illumination av Karleby stadshus och alla andra hus i staden. Illumination ordnades även i hela Nykarleby och i Borgå upplystes staden och särskilt rådhuset med olika deviser; i Tavastehus illuminerades officerarnas stora barack och i Åbo var hela staden trots den korta förberedelse tiden upplyst från klockan sex på kvällen fram till midnatt.³⁵

Utöver beskrivningar av de olika firandena publicerade *Posttidningar* vid 1700-talets mitt även allt fler berättelser om högtidlighållandet av kungligheters namnsdagar och födelsedagar. Också detta var en festkultur som Sverige anammat från Centraleuropa på

31. Forssberg, *The Story of War*, s. 47–70, 89–91, 186–191.

32. Korhonen, "Turun Tuomiokirkko", s. 118–119; Mera utförligt om detta i Kaisa Kyläkoski, "Tykinlaukauksia, puheita ja juhlaa laistusta Turussa 1722–1752", Veli Pekka Toropainen et al. (toim.), *Jublat ja juomingit*, Turku: Turun Seudun Sukututkijat ry 2025, s. 147–167.

33. Kyläkoski, *Kanssakirjoittaminen*, s. 75–87.

34. Ibid., s. 79.

35. "Gamla Carleby, den 13. febr", *Posttidningar* 3/3 1746; "Ny Carleby, d. 31. Jan.", *Posttidningar* 24/3 1746; "Borgo, d. 4. febr", *Posttidningar* 24/3 1746; "Tawastehus den 4. febr.", *Posttidningar* 24/3 1746; "Åbo, d. 30. Januar.", *Posttidningar* 3/4 1746.

1600-talet.³⁶ Dessa högtidsdagar åtföljdes inte av någon påbjuden gudstjänst, men illumination befanns lämpligt exempelvis i Vasa vid firandet av tronföljarens namnsdag i slutet av 1746, liksom i Jakobstad ett par månader senare. Då illuminerades åtminstone rådhuset och stadens kyrka med anledning av kronsprinsens ettårsdag.³⁷ Tidningsrapporteringen uttryckte acceptans för de nya sederna och främjade därmed deras spridning.

I exemplet ovan omtalades att illuminationen i Åbo 1746 inleddes och avslutades vid särskilda tider, vilket indirekt vittnar om besluten i samband med illumineringen samt hur de kommunicerades och efterlevdes. Den mer direkta formuleringen ”anställdes, efter Magistratens förordnande, allmän Illumination” förekommer endast en gång i tidningsrapporteringen från Finland.³⁸ För att illuminationen skulle framstå som en genuin glädjeyttring försökte man förbigå eller åtminstone dölja eventuell styrning och order utifrån eller från stadens egen förvaltning, exempelvis genom den i Vasa begagnade formuleringen ”efter Stadens Inwånares af alla Stånd öfwerenskommelse”.³⁹ Uppenbarligen fick illuminationen inte framställas som obligatorisk ens i kungörelserna. I en kungörelse hösten 1744 framställde Stockholms kungliga slotts kansli åtminstone inget krav på illumination, utan uppgav att illuminationen ”utmärker then underdånige hugnad och glädie, hwars och ens plikt fordrar wid et så högt och fägnesamt tilfälle, at å daga lägga”.⁴⁰

Vid vissa högtider ansågs det tillräckligt att endast illuminera de viktigaste byggnaderna, eller så rapporterades det mer ärligt att hela staden inte var illuminerad utan ”alla förnämsta hus i staden”, ”de största Husen uti Staden” eller ”i Staden befintl. hederligare Hus”.⁴¹

36. Kyläkoski, ”Tykinlaukauksia”.

37. ”Wasa, den 7. Nov.”, *Posttidningar* 24/11 1746; ”Jacobstad, den 27. Januar”, *Posttidningar* 23/2 1747.

38. ”Ytterligare berättelse [...] I Nystad”, *Inrikes Tidningar* 21/12 1772.

39. ”Wasa, den 1 Nov”, *Inrikes Tidningar* 25/11 1796.

40. *Kungörelse, Angående Husens illumination i Staden och på Malmarne wid Hennes Kongl. Höghets Cron-Printsessans Louise Ulricas Intåg. Stockholm, af Kongl. Slotts-Cancelliet then 28. September 1744*, Calonius-Naumannska samlingen, Nationalbiblioteket, Helsingfors; jfr d’Allemagne, *Histoire du luminaire* s. 485–486.

41. ”Uhleåborg, den 27. Oct”, *Posttidningar* 24/11 1748; ”Ytterligare Berättelse [...] I Christinaestad”, *Inrikes Tidningar* 3/9 1772; ”Christinaestad, d. 26 April”, *Inrikes Tidningar* 27/5 1773; ”Helsingfors, den 24 Januarii 1790”, *Stockholms Posten* 18/2 1790.

Ägarna till dessa hus hade troligen både de största resurserna och den största sociala pressen på sig att delta i illuminationen. De förnämsta byggnaderna låg också ofta nära varandra och på centrala platser, till exempel kring torget eller på huvudgatan, vilket fick illuminationen att framstå som enhetlig även i mindre skala.⁴²

Alla såg om man inte deltog i illuminationen, liksom om man lagt ner särskild möda på den. En mörk fasad vittnade om ovilja att delta såväl i den gemensamma glädjen som i hyllandet av festföremålet. Torneå var säkerligen inte den enda platsen där byggnaderna ”woro illuminerade och alla möjelige anstalter widtagne, at betyga Yfwerbornas djupa wörnad och undergifwenhet för sin makalösa Monarch”.⁴³ Särskilt när kungen själv närvarade var enigheten som vittnade om en harmonisk samexistens viktig. När Gustav IV Adolf besökte Åbo 1796 stod invid torget grosshandlaren och brukspatronen Joseph Bremers nybyggda hus, vars illuminering han hade förbjudit i sin frånvaro. Trots detta placerade magistraten lampor på fasaden.⁴⁴ Under följande århundrade ansåg man i Stockholm att illumineringens enhetlighet och omfattning var så viktig att ljus donerades till de fattigaste stadsborna, men från 1700-talet saknas information om sådant.⁴⁵

Den gemensamma starten säkerställdes ofta med en ljudsignal i form av ett kanonskott.⁴⁶ Även sluttidpunkten tycks ha varit meddelad i förväg och kan ha markerats med en särskild åtgärd. Från Åbo berättas att belysningen varade fram till klockan tre på morgonen och avslutades med psalmsång.⁴⁷ På den ryska sidan gränsen, i Fred-

42. T.ex. ”Helsingfors, den 19. April”, *Posttidningar* 8/5 1749; ”Gamle Carleby den 6 Februarii 1778”, *Dagligt Allehanda* 24/4 1778.

43. ”Torne, den 4 November”, *Inrikes Tidningar* 24/11 1791.

44. H. G. *Portbans bref till M. Calonius 1. Åren 1791–1796*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1886, s. 286, digital version: Nationalbiblioteket, Helsingfors, <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2016-00011084>.

45. *Minne af illuminationen i Stockholm, den 9 februari 1853. Med teckningar*, Stockholm: P. A. Huldbergs förlag 1853, s. 8, digital version: Stockholms stadsmuseum, Stockholm, <https://stockholmskallan.stockholm.se/post/8134> (hämtad 28/3 2025).

46. ”NyCarleby, den 27. Octob.”, *Posttidningar* 28/11 1748; ”Jacobstad, den 24. Oct.”, *Posttidningar* 5/12 1748; ”Jacobstad, den 7. Novemb.”, *Posttidningar* 3/12 1753; ”Åbo, d. 26 Nov.”, *Inrikes Tidningar* 21/12 1778; ”Högtideligheter. I Uleåborg”, *Inrikes Tidningar* 22/4 1779; von Rohr, *Einleitung*, s. 842.

47. ”Åbo, d. 30 Sept”, *Inrikes Tidningar* 24/10 1782; ”Wid tilfälle af [...] I Åbo”, *Inrikes Tidningar* 15/6 1772.

rikshamn, övervakade den ryske överstelöjtnanten och hans patrull både start- och sluttiden och fäste med andra ord vikt vid bådadera.⁴⁸ Ljusstyrkan var också som störst när lyktorna brann samtidigt, och enhetligheten sände ett ändamålsenligt budskap om hörsamhet och lydnad.

Starttiden för illuminationen berodde på årstiden, alltså när mörkret kunde förväntas falla. De oftast nämnda tiderna under 1700-talet är klockan 5 eller 6,⁴⁹ men exempelvis i slutet av maj var en lämplig tid först vid 10 på kvällen.⁵⁰ I Stockholm sköts en illumination upp på grund av månskenet som inföll på den planerade dagen eftersom "värkan däraf icke skulle swara emot Stadens Innewänares önskan".⁵¹ Avsaknaden av illuminationer i högtidsrapporterna kan således bero på årstiden, månfasen eller vädret.

Till vardags undvek folk att röra sig ute efter mörkrets inbrott då allt som syntes var skenet från den egna lyktan. På högtidskvällar framträdde därför staden bokstavligen i ett nytt ljus. Samtidigt påverkades upplevelsen av illuminationen av stadens former och läge. Detta återspeglas inte i 1700-talets källor, men i ett brev konstaterade en Borgåbo som såg en illumination i Helsingfors vid 1900-talets början att: "Gärna hade jag dock varit i Borgå, jag vet icke, men jag tycker att en illumination aldrig kan bli så vacker som i Borgå i dess små hus,

48. Sigurd Nordenstreng, *Fredrikshamns stads historia. Andra delen, Den ryska införlivningens tid 1742–1811*, Fredrikshamn: Fredrikshamns stad 1909, s. 324, digital version: Nationalbiblioteket, Helsingfors, <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2021-00030906>.

49. Kl. 4: "NyCarleby, den 27. Octob.", *Posttidningar* 28/11 1748; "Uhleåborg, den 23. Decemb.", *Posttidningar* 20/11 1752. Kl. half 5: "Ekenäs, den 19. Jan.", *Posttidningar* 15/2 1748. Kl. 5: "Åbo, den 4 December", *Inrikes Tidningar* 8/1 1767; "Åbo, d. 26 Nov.", *Inrikes Tidningar* 21/12 1778; "Högtideligheter. I Cuopio", *Inrikes Tidningar* 26/7 1779; "Högtideligheter. I Ny-Carleby", *Inrikes Tidningar* 30/9 1779; "Högtideligheter. I Raumo.", *Inrikes Tidningar* 14/10 1779; "Helsingfors, den 6 Nov.", *Inrikes Tidningar* 3/7 1805. Kl. 6: "Åbo, d. 30. Januar.", *Posttidningar* 3/4 1746; "Biörneborg, d. 29 Oct.", *Posttidningar* 17/11 1748; "Jacobstad, den 24. Oct.", *Posttidningar* 5/12 1748; "Lovisa, den 23. Octob.", *Posttidningar* 8/11 1753; "Jacobstad, den 7. Novemb.", *Posttidningar* 3/12 1753; "Lovisa, d. 5 Dec", *Inrikes Tidningar* 22/2 1779; "Utdrag af et Bref ifrån Helsingfors", *Dagligt Allehanda* 30/3 1779; "Högtideligheter. I Uleåborg", *Inrikes Tidningar* 22/4 1779; "Högtideligheter. I Nystad.", *Inrikes Tidningar* 30/8 1779. Kl. 8: "Åbo, d. 30 Sept", *Inrikes Tidningar* 24/10 1782.

50. "Wid tillfälle af [...] I Åbo", *Inrikes Tidningar* 15/6 1772; "Ytterligare berättelse [...] I Nystad", *Inrikes Tidningar* 21/12 1772.

51. "Kungörelse", *Dagligt Allehanda* 6/11 1797.

som höja sig öfver hvarandra på gamla stadens backsluttningar”.⁵² Under föregående sekel skrev i sin tur Georg August Wallin, sedan han sett en illumination i S:t Petersburg: ”ehuru en sådan här icke just öfverträffar våra i Helsingfors, såg den stora staden dock nu särdeles vacker ut med sina upplysta gator, som speglade sig i Nevan.”⁵³ Många städer i Finland hade också möjlighet att utnyttja vattnet som reflekterande yta, vilket var ett av skälen till att utsmycka båtarna med lyktor.⁵⁴

Stadsborna nöjde sig inte med att betrakta illuminationerna genom sina hemfönster utan drog ut på gatorna både till fots och i vagnar.⁵⁵ Ibland förhöjdes den glädjrika och märkvärdiga stämningen av musik som spelades från kyrktornet.⁵⁶ I en tysk anvisning nämns brinnande tjärtunnor på torg och öppna platser samt eldar som frambringade mer förfinade dofter med röken.⁵⁷ Inget av detta finns omnämnt från 1700-talets Finland, men vid stadsfestligheter från följande århundrade var brinnande tjärtunnor emellanåt en del av illuminationen.⁵⁸

Rapportering av antalet åskådare ingick inte i skildringarna som skickades till tidningarna, för det var enklare att låta läsaren anta att det eftersträvade antalet deltagare hade uppnåtts. En skildring av dem som bevittnade illuminationen i Björneborg 1748 är därför exceptionellt rik på detaljer.

52. Brev av Borgåbon Holger Nohrström citeras i Olof Mustelin, *Holger Nohrström. Biblioteksman och forskare, publicist och översättare*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1991, s. 27, digital version: Nationalbiblioteket, Helsingfors, <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2019-00022754>.

53. Georg August Wallin, *Bref och dagboksanteckningar af Georg August Wallin*, utg. Knut Tallqvist, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1905, s. 15, digital version: Nationalbiblioteket, Helsingfors, <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2019-00022293>.

54. T.ex. ”Björneborg, d. 29 Oct.”, *Posttidningar* 17/11 1748.

55. T.ex. ”Vid tilfälle af Hans [...] I Åbo”, *Inrikes Tidningar* 15/6 1772; ”Högtideligheter. I Torneå”, *Inrikes Tidningar* 6/5 1779; Malla Montgomery-Silfverstolpe, *Malla Montgomery-Silfverstolpes memoarer. Första delen 1782–1803*, Andra upplagan, Stockholm: Albert Bonniers förlag 1914, s. 180.

56. T.ex. ”Åbo, d. 27 Maji”, *Inrikes Tidningar* 1/6 1775; ”Afskrift af et bref ifrån Lovisa”, *Dagligt Allehanda* 30/8 1796; Se även von Rohr, *Einleitung*, s. 842.

57. von Rohr, *Einleitung*, s. 842–843.

58. ”Tammerfors d. 4 Dec.”, *Morgonbladet* 16/12 1850; ”NyCarleby 18 Sept.”, *Helsingfors Tidningar* 23/9 1863.

Desse här på orten sällsynte lustbarheter förorsakade et så starkt sammanlopp af allahanda folk, at man til deras afhållande ifrån Rådhuset och sielfwa Styckerne nödgades tillsättia dubbel wackt, ja det som roligit war, at wida ifrån landsbygden, många ridandes i största hast sig infunno, i tanka at elden war lös uti staden, befinnande sig sedan bedragne af det starcka sken illuminationerne och särdeles Rådstufwu tornet, som på långt håld tycktes stå i liusan låga, gaf ifrån sig, hwilket de med förundran åskådade, skattandes mödan wärdt at rida en mil mera eller mindre, ja en del närmare boende, höllo för intet, at löpa til for uti stickande mörcker och orent wägelag, emot det nöje de i stället för inbildad eldswåda, oförmodel. kommo at åskåda.⁵⁹

Under följande århundrade befann sig skolpojken Anders Johan Sjögren i Borgå i november 1813 och såg både illuminationer och folkmassor på gatorna.⁶⁰ Likaså nämner han folkskarorna i Åbo ett halvår senare: ”Det var allmän illumination. Gatorna voro ytterst fulla af folkmassor, som kommo och gingo. Man måste slingrande söka att komma fram genom de täta grupperna”.⁶¹

Ett tjugotal år senare uppmärksammade Zacharias Topelius inte bara storleken på folkmassan som beundrade illuminationerna utan också den församlade folkmängdens sociala mångfald. För detta använde han i sina dagboksanteckningar exempelvis uttrycket ”[t]allösa skaror af blandad qualité”.⁶² En liknande mångfald påträffades också i 1700-talets städer. Illuminationen skapade en ny sorts rum och en ny sällsformsform i det välbekanta landskapet. Ibland beskrevs människors rörelse genom det illuminerade stadsrummet med ordet ”promenera”, varvid småstädernas upplysta kvällar också kopplades till den nya parkkulturen där människor umgicks utomhus och rentav överskred vissa ståndsgränser.⁶³

59. ”Biörneborg, d. 29 Oct.”, *Posttidningar* 17/11 1748.

60. Anders Johan Sjögren, *Allmänna Ephemerider. Dagböckerna 1806–1855*, utg. Esko Häkli, Marja Leinonen & Michael Branch, Helsingfors: Nationalbiblioteket 2020, s. 1375, <https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-51-6139-0>.

61. *Ibid.*, s. 1492.

62. Zacharias Topelius, *Dagböcker, Zacharias Topelius Skrifter XXI*, utg. Pia Asp, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, anteckningar från 3/5 1836 och 3/5 1837, <https://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-7059-1525330243>.

63. ”Wid tilfälle [...] I Åbo”, *Inrikes Tidningar* 15/6 1772; ”Afskrift af et Bref ifrån Lovisa”,

I den trängsel som möjligen, eller sannolikt, uppstod i samband med illuminationen mötte man de andra stadsborna och i Tavastehus framhölls som en av illuminationens fördelar att "hwar och en kunde wid skenet af ljusstrålarne tydligen se glädjen tecknad uti sine Medborgares anlet".⁶⁴ Med illuminationerna ville man alltså både uttrycka glädje, skapa glädje och göra det möjligt att skönja den.

PASSANDE ILLUMINATIONSFORMER

Under illuminationen gladdes stadsborna inte bara över ljusprakten utan man beundrade också det sätt på vilket ljuset presenterades. Ljuset vittnade om mödan, resursanvändningen och kunnandet som fordrats, och kunde ur ett annat perspektiv också ses som ett uttryck för nivån på undersåtarnas högaktning. Ingen av 1700-talstexterna pekar mot att städerna skulle ha eftersträvat enhetlighet genom exempelvis bestämmelser om ett visst antal ljuskällor per fönster eller begränsningar av deras form. Mångfalden framstod närmast som eftersträvansvärd; även i den ovan citerade skildringen från Björneborg 1748:

[...] kl. 6 om aftonen, då alle så publique som private hus öfwer hela staden illuminerades med ansenlig myckenhet af lius i alla fönster uti åtskillige och behagelige figurer stälte; ibland hwilket alt, wackraste anseende hade de många Lanternor och lyktor, hwilka antändes öfwerst up uti Rådstufwu tornet, med speglar och förgylte samt försilfrade glas Globor emot stälte, de et härligit och wida lysande sken ifrån sig gåfwo, äfwen som ock äfwanberörde flaggade fartyg med många i taklen hängde lycktor, på strömmen mitt under staden, rätt wackert anseende giorde.⁶⁵

Enligt annonserna i en Stockholmstidning några decennier därefter, ansågs hemgjorda talgljus, vita vaxljus samt ofärgade, röda, blå, gröna, gula och bruna glaslampor passa väl till den offentliga illumineringen. Lyktor i bleckplåt såldes både med och utan stältråd och krokar för

Dagligt Allehanda 30/8 1796; Kekke Stadin, *Promenerandets historia. Från kungligt framträdande till folknöje*, Stockholm: Stockholmia förlag 2023, s. 9–10, 15–63.

64. "Tawastehus, den 26 Augusti", *Inrikes Tidningar* 23/9 1790.

65. "Biörneborg, d. 29 Oct.", *Posttidningar* 17/11 1748.

upphängning, och även mindre och större bågar för fönster där ljuskällor kunde placeras fanns till salu.⁶⁶

Varken ställningarna eller ljuskällornas placering brukar tas upp i högtidsrapporteringen, så de uppfattades förmodligen som bekanta. Det vanligaste var att låta lamporna bilda den firade kunglighetens initialer eller namn.⁶⁷ Bland de större konstruktionerna förekom äreportar och pyramider ofta.⁶⁸ Det fanns emellertid inga hinder för innovation, i synnerhet inte om den firade kungligheten åtminstone nominellt stod i centrum av arrangemanget. När Helsingfors firade kronprins Gustav Adolfs födelse i början av 1779 väckte ett lyktarrangemang på nästan elva meters höjd, ovanför fältproviantmästare Weckströms bostadshus, särskild uppmärksamhet. Lyktorna som anskaffats enkom för detta ändamål skapade bilden av en furstlig krona, prinsens namn, det svenska riksvapnet och en stigande sol som alla rörde sig i vinden.⁶⁹

Jämfört med lamparrangemangen fäste de som skrev om festligheterna större vikt vid dekorationerna, något som skymtade förbi i den ovan citerade texten från 1746 genom orden "wackre Deviser".⁷⁰ Det från franskan anammade ordet 'devis' blev vanligare i tidningarna just i samband med prins Gustavs födelsefest. I en text från Åbo 1749 är ordet devis synonymt med "en illuminerad tafla".⁷¹ De angivna detaljerna motsvarar definitionen i en handbok av skriftställaren och mångsysslaren Abraham Sahlstedt: devis var en kombination av

66. "Till salu finnes", *Dagligt Allehanda* 17/8 1775; "Till salu finnes", *Dagligt Allehanda* 18/9 1778; "Till salu finnes", *Dagligt Allehanda* 20/10 1778; "Til salu finnes", *Dagligt Allehanda* 13/10 1796; "Til salu finnes", *Dagligt Allehanda* 12/10 1797; "Til salu finnes", *Dagligt Allehanda* 17/10 1778; "Til salu finnes", *Dagligt Allehanda* 21/10 1797; "Til salu finnes", *Dagligt Allehanda* 27/10 1797; "Til salu finnes", *Dagligt Allehanda* 31/10 1797.

67. "Lovisa, den 23. Octob.", *Posttidningar* 8/11 1753; "Raumeå, den 2 Maji", *Inrikes Tidningar* 14/7 1768; "Christinaestad, d. 26 April", *Inrikes Tidningar* 27/5 1773; "Uleåborg, d. 28 Jan", *Inrikes Tidningar* 7/3 1776; "Helsingfors d. 12 Febr.", *Inrikes Tidningar* 7/3 1776; "Uleåborg, den 9 Nov", *Inrikes Tidningar* 16/12 1796.

68. "Wasa, den 19. Octob.", *Posttidningar* 7/11 1748; "Lovisa, den 1 Nov.", *Inrikes Tidningar* 21/12 1796; "Uleåborg, den 11 Dec.", *Inrikes Tidningar* 22/1 1800.

69. "Utdrag af et Bref ifrån Helsingfors", *Dagligt Allehanda* 30/3 1779.

70. "Borgo, d. 4. febr", *Posttidningar* 24/3 1746.

71. «Åbo, den 2. febr", *Posttidningar* 2/3 1749.

en allegorisk bild och text.⁷² I sin bok från 1758 beskriver Sahlstedt det äldre ordet 'sinnebild' på nästan samma sätt.⁷³

Anvisningarna följdes inte strikt, vilket irriterade en tidningsläsare i Stockholm som kritiserade en illumination han upplevt 1778 med hänvisning till Sahlstedts bok: "En af hufwud-reglorna i Sinnebildskonsten, är, til exempel, at inscription icke må innehålla mer än tre, högst fyra a fem ord; men aldeles icke långa verser".⁷⁴ Även i Åbo hade man 1749 avvikit från idealet med ett par verser på svenska.⁷⁵ I följande detaljerade beskrivning därifrån, som skrevs i slutet av 1766, bestod de flesta bildtexterna av ungefär ett halvdussin ord på latin, men från rådhuset rapporterades det mångordiga budskapets betydelse såsom många Åbobo förstod det: "När Kjärelek och styrka så göra en Kropp, Uplifwas vårt Rike och blomstrar dess kropp".⁷⁶

Verserna i fråga illustrerades av en himmel fylld med serafer, där änglarna flög med en basun i vänster hand och en lagerkrans i den högra. Inte heller detta torde ha tillfredsställt kritikern, som inte bara irriterade sig på de långa texterna utan också på de alltför lättförståeliga bildmotiven. Den missnöjda fann det opassande att fira den nyfödde prinsen med en bild på ett barn i sin vagga.⁷⁷ Det faktum att vederbörande sett en sådan bild bevisar dock att det fanns olika uppfattningar om passande bildkultur. Det bekräftas av en replik som publicerades i tidningen: i stället för att ställa krav på allegorier och bruk av främmande språk, borde det råda frihet att skänka förnöjelse och glädje till alla åskådare.⁷⁸

Samtidigt rapporterades det fortfarande från Åbo om symboliska bilder och latinska fraser. Vid rådhuset hade dock en tavla placerats mellan dessa för att med svenska verser förklara helhetens betydelse för en bredare publik.⁷⁹ Det ansågs således nödvändigt att eftersträva

72. Abraham Sahlstedt, *Sinnebilds konsten med en samling af sinnebilder och deras uttydning*, Stockholm: Lorentz L. Grefing 1758, s. 12, digital version: Biblioteken vid Lunds universitet, Lund, <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:alvin:portal:record-102793>.

73. Ibid., s. 3

74. "Man finner i...", *Dagligt Allehanda* 17/12 1778.

75. "Åbo, den 2. febr", *Posttidningar* 2/3 1749.

76. "Åbo, den 4 December», *Inrikes Tidningar* 8/1 1767.

77. "Man finner i ...", *Dagligt Allehanda* 17/12 1778.

78. "Den som i Dagbladet N:o 289 ...", *Dagligt Allehanda* 29/12 1778.

79. "Åbo, d. 26 Nov", *Inrikes Tidningar* 21/12 1778.

såväl det ideal som tidningsläsare och annat bildat folk kände till, som övriga stadsbors förståelse och förströelse.

Troligen utelämnades just de enklare och mer rättframma utsmyckningarna i högtidsskildringarna. Ett exempel har lyckligtvis ändå bevarats som en anekdot från Åbo. Enligt uppgift firades Gustav Adolfs födelse här med en transparang där texten lød: "Detta hafwa skomakaregesällerne gjort".⁸⁰ Sådant deltagande av hantverkare och andra stadsbor i illuminationen var säkert vanligare än vad de fåtaliga omnämnandena ger sken av.⁸¹ Ämnet berördes nämligen främst när transparangernas texter uppfattades som underhållande.⁸²

Ordet transparang är av senare snitt och användes inte i 1700-tals-tidningar. I stället förevisades exempelvis i Åbo 1772 två "transparente Sinnebilder", som en annan skribent kallade för "Illuminations-Taflor".⁸³ Några år senare använde en Åbobo uttrycket "Transparente-Taflor med Emblenter, lämpade til ämnet" och omnämnde senare en av dem enbart med ordet "tafla".⁸⁴ Orden som syftar på genomskinlighet visar att det rörde sig om transparanger av antingen oljat papper eller tyg, vars bilder bibringades en smula rörelse eller liv av ljuset som brann bakom dem.⁸⁵ Före 1772 saknas tydliga hänvisningar till transparanger i festskildringarna, trots att flera sådana förekom redan vid Karl XI:s maktövertagande 1672.⁸⁶ Det är således möjligt att redan den "illuminerade taflan" från 1749 syftade på en genomlyst bild och att flera, om inte alla, deviser var transparanger.

Mot slutet av seklet är "åtskillige transparenter" vanliga i beskrivningar av illumineringar, men de lämnas ofta utan närmare förklaringar. Bildernas upphovspersoner och konstnärliga nivå är okända, och invånarna i Finlands städer hade inte nödvändigtvis mycket att

80. "Finska anekdoter", *Åbo Tidningar* 24/12 1855.

81. "Wid en i Wismar anställd Illumination", *Dagligt Allehanda* 6/10 1772; Montgomery-Silfverstolpe, *Malla Montgomery-Silfverstolpes memoarer*, s. 180.

82. Henning Stålhane, *Gustaf III:s besättning, brudfärd och biläger. Kulturbistorisk skildring*, Stockholm: Nordisk rotogravyr 1946, s. 155.

83. "Åbo, d. 3 Junii", *Inrikes Tidningar* 15/6 1772; "Wid tilfælde af [...] I Åbo", *Inrikes Tidningar* 15/6 1772.

84. "Åbo, d. 26 Nov.", *Inrikes Tidningar* 21/12 1778.

85. von Rohr, *Einleitung*, s. 845; Barnaby, *Light Touches. Cultural Practices of Illumination, London 1780–1840*, s. 47, 68–71; Dahlström, *Illuminationer*, s. 39–40.

86. Rangström, *Karl XI:s karusell*, s. 12.

jämföra med. Liksom promenaderna var kulturen och modet att avsiktligt beskåda och bedöma konst något nytt i 1700-talets Sverige, även om lyxkonsumtion av bildkonst redan förekommit under tidigare århundraden.⁸⁷

Betydligt mer sällsynt än transparanger var att ordna fyrverkerier, även om de vid 1700-talets början inte var några egentliga nymodigheter i Sverige. Senast 1379 användes denna kinesiska uppfinning i festliga sammanhang i Europa.⁸⁸ De tidigaste kända fyrverkerierna i Finland sågs i samband med en bröllopsfest för den högsta adeln i Åbo 1648.⁸⁹ Det var knappast det första fyrverkeriet i Sverige. Senare under seklet ordnades till exempel ett fyrverkeri i Stockholm på nyårsdagen 1689, och ett annat vid välkommandet av kungligheter till Karlskrona hösten 1698.⁹⁰

Fyrverkerier ersatte inte de offentliga illuminationerna utan var ett tillägg till dem. Exempelvis i Vasa hade magistraten ordnat en tillställning för ståndspersoner och borgerskap på arvfurstens namnsdag den 6 november 1745 och hela staden var illuminerad. Dessutom ordnade Henrik Johan Humble, fänrik från Österbottens regemente, på egen bekostnad ett omvittnat vackert fyrverkeri:

[...] då Hans Kongl. Höghets Namn bran, med en Furstel. Crona och krants, jemte andra wakra lusteldar, som i åtskillige figurer repräsenterades, under Canoners låssande på et här nära vid staden utsedt rum, hwilka ifrån Landshöfdinge sätet Korsholm beswarades.⁹¹

87. Sonya Peterson, *Konst i omlopp. Mening, medier och marknad i Stockholm under 1700-talets senare hälft*, Göteborg & Stockholm: Makadam förlag 2014, <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:su:diva-100419>.

88. Simon Werrett, *Fireworks. Pyrotechnic Arts and Sciences in European History*, Chicago & London: The University of Chicago Press 2010, s. 16–17.

89. V-ö W-n [Väinö Wallin, senare Voionmaa], "Kuvauksia Suomen viljelyshistoriasta VIII. Ylhäiset häät Turussa v. 1648", *Kyläkirjaston kuvalehti* 8 (B-sarja), 1895:9, s. 67–70, digital version: Nationalbiblioteket, Helsingfors, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/aikakausi/binding/870746?page=3> (hämtad 28/3 2025).

90. "Stockholm den 7 Januarii", *Posttidningar* 7/1 1689; "Carls-Crona den 5 September", *Posttidningar* 12/9 1698.

91. "Wasa, den 7. Nov.", *Posttidningar* 24/11 1746.

Figurativiteten och allegorierna som framgår av beskrivningen var typiska för de tidiga fyrverkerierna.⁹² Årtionden därefter ordnade samme Henrik Johan Humble ett vackert fyrverkeri ”som föreställde Deras Maj:ters Krönta Namn och flere Förändringar af Eldar” i Brahestad.⁹³ I regel användes kortare formuleringar i beskrivningar av fyrverkerier. Vid tacksägelsegudstjänsten i Åbo med anledning av prinsens födelse den 22 juli 1750 beskrevs det av artillerilöjtnant Carl Blomcreutz ordnade fyrverkeriet, som inleddes och avslutades med musik och kanonsalut, endast med orden ”wackert och nögsamt”.⁹⁴ ”Raqueter, Lustbägare m. m.” omtalades som vanliga inslag i fyrverkerierna 1773.⁹⁵ De ”flera Förändringar af Eldar” som omtalas i Brahestad kan med andra ord ha bestått av element liknande dem som dokumenterats vid ett fyrverkeri i Kalmar:

4 stycken dubbla och enkla Lust-Bägare; 4 Raquet-Kistor; 2 om-löpande Hjul a 6 Smällar; 40 stycken två-skålpundiga Raquetter, försatte med allehanda Fyrwerkeri; 40 stycken et-skålpundiga försatte Raquetter; Dito 32 stycken half-skålpundiga; 8 stycken et-skålpundiga Smällare, utom mycket annat smått Fyrwerk.⁹⁶

Fänrik Humble uppgavs ha betalat för fyrverkerierna i Vasa och även artillerilöjtnant Blomcreutz uppgavs agera på egen hand. Även de flesta andra nämnda fyrverkeriarrangörerna var officerare.⁹⁷ I Åbo utgjorde coopverdiekaptenerna Nils Fisk och Jacob Strandheim ett undantag till detta. De ordnade fyrverkerier både på Åbo torg på prins Karls namnsdag och på Vårdberget på prinsessan Sophia Albertinas namnsdag i början av 1761.⁹⁸ Eftersom dessa högtider inte var särskilt betydande var männens entusiasm sannolikt snarare kopplad till

92. Werrett, *Fireworks*, s. 16–44.

93. ”Ytterligare berättelse [...] I Brahestad”, *Inrikes Tidningar* 21/12 1772.

94. ”Åbo, de 26 Julii”, *Posttidningar* 9/8 1750.

95. ”Landscrona, d. 16 Sept”, *Inrikes Tidningar* 4/10 1773.

96. ”Min Kära Bror!”, *Dagligt Allehanda* 6/3 1773.

97. Förutom de tidigare nämnda, se ”Högtideligheter. I Tawastehus”, *Inrikes Tidningar* 5/8 1779; ”Högtideligheter. I Christinaestad”, *Inrikes Tidningar* 23/9 1779.

98. ”Åbo, den 11 Februarii”, *Inrikes Tidningar* 16/3 1761; ”Åbo, den 25 April”, *Inrikes Tidningar* 7/5 1761; ”Sjöfarande [...] Åbo”, *Inrikes Tidningar* 5/11 1761.

fyrverkerier än till vördnad för kungligheterna. Efter den entusiastiska inledningen nämndes inte deras förehavanden i tidningarna förrän Fisk ordnade fyrverkerierna i samband med Gustav III:s besök i Åbo 1775.⁹⁹ En driftighet av samma slag som coopverdiekaptenernas kom till uttryck i ett fyrverkeri ordnat på Auraåns is på Karls namnsdag 1791 av det nyss grundade filantropiska sällskapet Åbo Sjömannas sällskap. Detta tycks emellertid ha varit avsett som underhållning snarare än en ceremonialitet ägnad att väcka beundran och därigenom skapa respekt för kungahuset.¹⁰⁰

Fyrverkerierna blev aldrig någon vedertagen del av illuminationerna, vilket inte minst berodde på de specialistkunskaper som de fordrade. Senast på 1770-talet separerades dessutom fyrverkerierna från högtidsstunderna i Stockholm när kringresande italienska yrkesmän på besök i staden började erbjuda fyrverkerier mot entréavgift och liknande evenemang upprepades nästan årligen.¹⁰¹ Kommersialismen anlände också till Åbo, där man till exempel ordnade ett fyrverkeri i Kuppis som avslutning på en konstridningsuppvisning 1801.¹⁰² Senare under seklet utgjorde fyrverkerier en del av nöjesparkernas program även i andra städer.

ALTERNATIV TILL ILLUMINATIONER

Eftersom högtidsarrangemangen på bemärkelsedagar syftade till att skapa en bild av gemensam entusiasm, vittnar ytterst få 1700-talskällor om ovilja att lägga privata och gemensamma pengar på krut för kanonsaluter samt talg, vax och olja till belysning som i normala situationer även användes sparsamt inomhus. Detta trots att sådana motreaktioner skulle ha kunnat förväntas under ekonomiskt dåliga

99. "Åbo, d. 27 Maji", *Inrikes Tidningar* 1/6 1775.

100. "Åbo", *Åbo Tidningar* 28/2 1791; Dahlström, *Illuminationer*, s. 45; Henrik Stenius, *Frivilligt jämlikt samfällt. Föreningsväsendets utveckling i Finland fram till 1900-talets början med speciell hänsyn till massorganisationsprincipens genombrott*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet 1987, s. III, digital version: Nationalbiblioteket, Helsingfors, <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2019-00022702>.

101. T.ex. "Med Hans Kongl. Maj:ts", *Dagligt Allehanda* 26/4 1773; "Med Hans Kongl. Maj:ts", *Inrikes Tidningar* 10/3 1777; "Med Högwederbörlikt tilstånd", *Dagligt Allehanda* 18/3 1783.

102. "Med Högwederbörlikt tilstånd", *Åbo Tidning* 31/7 1802.

tider såsom missväxtår.¹⁰³ Illuminationer var en lyx, men kunde betraktas som så betydelsefulla att resursanvändningen var motiverad. En artikel som kritiserade överdådet hösten 1825 konstaterade exempelvis att även de fattigaste fick mer livskraft av att avnjuta den gemensamma högtidsstunden än av mager välling, och därför borde fettet som ljuskällorna tarvade inte alltid smältas till soppa.¹⁰⁴

Andra tankar luftades i två tidningsartiklar under hösten 1778. Vid den tiden kände hela kungariket till drottningens havandeskap och förberedde sig för firandet i samband med tronarvingens födelse. Redan i slutet av september hade en ämbetsman i Stockholm observerat dagliga högtidsförberedelser, vilket inspirerade honom till att i en debattartikel föreslå att man skulle avstå från den allmänna illumineringen och i stället lägga pengarna på välgörenhet. Skribenten hade själv fem fönster att lysa upp till en kostnad av en riksdaler för de 20 ljus som behövdes, men han var villig att donera en dubbelt eller till och med fyrdubbelt så stor summa så länge pengarna spenderades på ett förnuftigare vis.¹⁰⁵ Han fick stöd av en annan person men lyckades inte ändra den allmänna uppfattningen.¹⁰⁶ Två dagar efter prinsens födelse kunde man i samma tidning läsa att borgerskapet hade anhållit om tillstånd för allmän illumination hos överståthållaren, som med det kungliga majestätets bifall gav sitt beviljande för dopdagen den 10 november.¹⁰⁷ Denna glädjeyttring ansågs inte tillräcklig och därför ordnades en andra illumination för att fira drottningens kyrktagning på årets näst sista dag, och i överståthållarens kungörelse betonades att initiativet kommit från stadsborna.¹⁰⁸ Även utanför Stockholm var firandet omfattande.¹⁰⁹

Ämbetsmannen som skrivit till tidningen var dock inte ensam om sin åsikt, utan hans förslag hängde ihop med en samhällelig utveckling där välgörenhet under Gustav III:s styre formades till ett nytt sätt att hedra

103. Kyläkoski, *Kanssakirjoittaminen*, s. 84.

104. "Om Lyx", *Åbo Underrättelser* 20/8 1825.

105. "Då nu dageligen för våra ögon...", *Dagligt Allehanda* 23/9 1778.

106. "En god Medborgare...", *Dagligt Allehanda* 30/9 1778; "Til Herr Norrmalms-bo", *Dagligt Allehanda* 7/10 1778.

107. "Sedan hos Hans Kgl. Maj:t...", *Dagligt Allehanda* 3/11 1778.

108. *Underrättelse. Stockholm then 22 December 1778*, Calonius-Naumannska samlingen, Nationalbiblioteket, Helsingfors.

109. Kyläkoski, *Kanssakirjoittaminen*, s. 84–85.

kungen och uppvisa patriotism.¹¹⁰ På 1770-talet började detta komma till uttryck i högtidsskildringarna som omnämnanden av insamlade pengar till fattiga eller utdelad mat, men texterna nämnde i regel fortfarande också alla de gamla formerna av firande, såsom illuminationer.¹¹¹

När Gustav IV Adolf, vars födelse välkomnats med två illuminationer i Stockholm, blev myndig den 1 november 1796 blev detta en orsak till firande och illuminationer i flera finska städer.¹¹² När det i början av november året därpå var dags att fira både hans födelsedag och bröllop föranledde det inte lika entusiastiska skrivelser.¹¹³ Därefter blev tidningsrapporteringen om högtiderna betydligt glesare i hela Sverige än under de båda tidigare kungarnas tid.

Högtidsrapporternas minskade antal hänger ihop med en förändrad offentlighet och med att Gustav IV Adolf upprätthöll en mindre omfattande och sparsammare hovkultur.¹¹⁴ Efter den förstfödde tronarvingens födelse bad Stockholms borgerskap i november 1799 i vanlig ordning om tillåtelse för illuminering, men fick ingen sådan, vilket också återgavs i offentligheten. Kungen meddelade det önskvärda i att pengarna i stället skulle skänkas till välgörenhet.¹¹⁵

Vid firandet av samma högtid i Uleåborg "afbrändes den 28 november, på Borgerskapets bekostnad, et stort Fyrwerkeri, hwarwid Konungens, Drottningens och Kron-Prinsens Chifre tindrade i en

110. Kyläkoski, *Kanssakirjoittaminen*, s. 164–197.

111. T.ex. "Helsingfors, d. 28. Jan", *Inrikes Tidningar* 15/2 1773; "Wasa, den 26 Nov.", *Inrikes Tidningar* 24/12 1778.

112. "Åbo, den 1 Nov.", *Inrikes Tidningar* 15/11 1796; "Wasa, den 1 Nov.", *Inrikes Tidningar* 25/11 1796; "Utdrag af et Bref ifrån Uhleåborg, af den 6 November", *Inrikes Tidningar* 29/11 1796; "Cuopio, den 4 Nov", *Inrikes Tidningar* 9/12 1796; "Gamla Carleby, den 3 Nov.", *Inrikes Tidningar* 9/12 1796; "Jacobstad, den 2 Nov.", *Inrikes Tidningar* 14/12 1796; "Helsingfors den 1 November 1796", *Dagligt Allehanda* 15/12 1796; "Uleåborg, den 9 Nov.", *Inrikes Tidningar* 16/12 1796; "Lovisa, den 1 Nov", *Inrikes Tidningar* 21/12 1796.

113. "Åbo", *Åbo Tidningar* 13/11 1797; "Åbo, den 13 Nov.", *Inrikes Tidningar* 6/12 1797; "Åbo, den 13 Nov.", *Inrikes Tidningar* 8/12 1797; "Borgå, den 21 Nov.", *Inrikes Tidningar* 2/1 1798; "Björneborg, den 6 Nov", *Inrikes Tidningar* 20/3 1798.

114. Kyläkoski, *Kanssakirjoittaminen*, s. 53–54; Eva-Christina Mäkeläinen, *Säätyläisten seuraläjä ja tapakulttuuri 1700-luvun jälkipuoliskolla Turussa, Viaporissa ja Savon kartanoalueella*, Historiallisia tutkimuksia 86, Helsinki: Suomen historiallinen seura 1972, s. 21.

115. "Som Hans Kongl. Maj:t", *Inrikes Tidningar* 20/11 1799.

Äreport, med många derpå följande förändringar av wackra Lusteldar och konstfulla explosioner".¹¹⁶ I Vasa var man däremot i takt med sin tid. I tidningen rapporterades att nyheten hade väckt allmän glädje, men att man i stället för dyra och praktfulla arrangemang enhälligt beslutat att hjälpa stadens fattiga för att de liksom andra skulle ha anledning att välsigna det älskade och vördade kungahuset.¹¹⁷ Man tycktes alltså ha funnit ett nytt sätt att spela på känslor för att väcka underdånighet och hörsamhet.

Förutom hovets förmodat sparsamma vanor kunde den nya önskan att avstå från illuminationer också motiveras av en ny syn på folkmassor. Riskerna med sådana hade uppdagats senast 1778 då flera personer dog i Stockholmsträngseln under kronprinsens födelsefest.¹¹⁸ Med franska revolutionen ett decennium senare framstod de folkskaror som illuminationerna samlade som en större risk än tidigare och även från London finns uppgifter om våldsamheter i stora folksamlingar vid 1700-talets slut.¹¹⁹ I Stockholm gavs 1790 ett direktiv gällande illuminationer där:

Allmänheten påminnes, at icke ohelga denne dagens högtidlighet med buller och oljud eller utswäfningar, emedan den, som störer allmän frid och ro, skal utan skonsmål på stället gripas och efter omständigheterna alfvarsammeligen afstraffas.¹²⁰

Sju år senare ansågs det i Göteborg nödvändigt att påpeka att det ceremoniella firandet trots trånga gator och marknader "aflopp likwäl alt utan minsta buller eller oordning".¹²¹

I samband med Gustav IV Adolfs kröning våren 1800 publicerades i Finland endast skildringar av de tal- och musikevenemang som hölls vid läroanstalterna i Åbo och Björneborg, så skillnaden mot Gustav III:s

116. "Uleåborg, den 11 Dec.", *Inrikes Tidningar* 22/1 1800.

117. "Wasa, den 12 Dec.", *Inrikes Tidningar* 22/1 1800.

118. Tandefelt, *Gustaf III inför sina undersåtar*, s. 113.

119. Barnaby, *Light Touches. Cultural Practices of Illumination, 1800–1900*, s. 100–102, 104–105, 114–115.

120. "Illuminationen så i staden", *Dagligt Allehanda* 31/8 1790.

121. "Göteborg, den 11 Nov", *Inrikes Tidningar* 28/11 1797.

kröning är avsevärd.¹²² Firande av prinsens födelse i december 1802 rapporterades från Helsingfors, Uleåborg, Borgå och Ekenäs, utan att någon för årstiden lämplig illumination omnämndes.¹²³ Helt hade man trots allt inte upphört med illuminationer, som också kunde återges i högtidsskildringar. I Helsingfors illuminerades det nyinrigda rådhuset på kungens namnsdag 1804, och på kungens födelsedag tre år senare illuminerades utöver rådhuset även ett par andra offentliga byggnader vid torget.¹²⁴ De var knappast Finlands enda illumineringar vid seklets början med tanke på att skolpojken Anders Johan Sjögren i Lovisa skrev i sin dagbok om allmän illumination på kungens födelsedag i november 1806 och en annan illumination av skolbyggnaden på kungens namnsdag ett år senare.¹²⁵

Publicitet användes alltså inte längre för att förstärka betydelsen av lokala ceremonier under Gustav IV Adolfs regeringstid. Däremot fortsatte man med illuminationerna, vilket pekar på att de lokalt ansågs ha andra betydelser och värden än att uttrycka hörsamhet.

ILLUMINATIONERNAS BUDSKAP

På 1700-talet uppstod en kultur av offentliga firanden i städerna, där illuminationer ingick som en närmast självklar del. Eftersom städerna till vardags saknade ordentlig belysning gjorde illuminationerna i sin strävan efter både temporär och rumslig enhetlighet nästan oundvikligen intryck och lämnade minnesspår, vilket var ceremoniernas huvudsakliga syfte.

Skapandet av ett program bestående av olika delar krävde beslut och kommunikation, men dessa förblir osynliga i högtidsskildringarna. Det var viktigt att skapa och vidmakthålla en bild av en frivillig delaktighet som på sin höjd motiverades av plikt känsla, så att

122. Kyläkoski, *Kanssakirjoittaminen*, s. 84; "Åbo", *Åbo Tidning* 10/5 1800; "Borgå, den 29 Apr.", *Inrikes Tidningar* 20/5 1800.

123. "Helsingfors, den 19 Dec.", *Inrikes Tidningar* 2/2 1803; "Uleåborg, den 31 December", *Inrikes Tidningar* 2/2 1803; "Borgå", *Inrikes Tidningar* 16/2 1803; "Ekenäs, den 31 Dec.", *Inrikes Tidningar* 26/4 1803.

124. "Helsingfors, den 6 Nov.", *Inrikes Tidningar* 3/7 1805; "Helsingfors, den 1 Nov.", *Inrikes Tidningar* 15/1 1808.

125. Sjögren, *Allmänna Ephemerider*, s. 45, 52.

folksamlingarna skulle sända ett budskap om så genuin och spontan glädje och högaktning som möjligt.

Högtiderna handlade om kungahuset och i illuminationerna lyftes festföremålen fram genom initialer, symboliska bilder och texter. Sådana element hörde inte till vardagen vars bildkultur fortfarande var relativt fattig. Somliga budskap krävde en tolkningsförmåga som inte alla stadsbor besatt. Dessutom var det bara somliga som hade möjlighet och vilja att skapa ljus som skilde sig ur mängden, eller ljus över huvud taget.

I det sena 1700-talets Sverige fick högtidskulturen sällskap av välgörenhetshandlingar som betraktades som ett nytt sätt att visa vördnad för kungen. Men trots att samhällets högsta instans vid åtminstone ett tillfälle kommunicerat det önskvärda i att ersätta illuminationerna med fattighjälp förblev tändandet av ljus en del av stadskulturen. Illuminationerna hade blivit en vana som överlevde och än i dag lever vidare i Finland som ljusen på självständighetsdagen, som ska förmedla både glädje och enhet.

Översättning till svenska: Mattias Huss